

ЕТНОКОНФЕСІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНІ УРОКИ

За свою більше ніж тисячолітню історію християнство в Україні зазнало багато потрясінь. Кожне століття було позначене радикальною трансформацією церковно-релігійного комплексу. Татарська навала відкинула національний розвиток українського народу та його церкви на кілька сотень років. Зіткнення з латинським католицизмом стало однією з причин кризи Української православної церкви в XVI-XVII ст. Берестейська унія (1596 р.) і перехід частини української церкви під юрисдикцію Риму болісно позначилися на подальшій долі православ'я і всього українського народу. Прилучення Київської митрополії до Московської патріархії (1686 р.) і фактичне скасування національного церковного центру загальмувало ренесанс українського православ'я, розпочатий у Могиллянську добу, зупинило розвиток національної інституційності й автокефальної соборності православ'я в Україні, Наступив період його уніфікації за російсько-синодальними зразками і поступової денаціоналізації.

Така періодизація кризових явищ і конфесійних трансформацій загалом історично обґрунтована і визнана. Низка фундаментальних праць українських істориків, філософів, релігієзнавців, які вийшли останніми роками, тією чи іншою мірою стосувалися окремих аспектів і проблем етноконфесійних процесів в Україні. Водночас менше дослідженим з точки зору з'ясування особливостей конфесійних трансформацій є період XIX – першої половини XX ст. Адже саме в цей час церковно-релігійне життя зазнало не менше змін – інституційних, канонічно-юрисдикційних, етноконфесійних, ніж за весь попередній період історії.

Аналіз півторастолітнього періоду інституалізаційно-конфесійних і у багатьох випадках етноконфесійних трансформацій в Україні та у прилеглих до неї прикордонних етнічних українських регіонах засвідчує про їхню рефлексійну спрямованість до сучасного стану конфесійних і міжконфесійних, державно-церковних відносин в Україні. Негативні тенденції розвитку церковно-релігійних процесів XIX – першої половини XX ст. в Україні, на жаль, не вичерпані. Нині маємо, якщо не дзеркальне відображення, то багато рис і особливостей, які не лише повторюють кризову ситуацію досліджуваного періоду, а й несуть в собі загрозові тенденції для подальшого розвитку релігійних, інституалізаційно-конфесійних і державно-церковних процесів уже в незалежній Україні.

Втручання іноземних чинників – державних і церковних – у конфесійне улаштування в Україні спричинило не лише істотні й у багатьох випадках невірні трансформації інституалізаційного характеру, а також втрату перспективних можливостей національного розвитку. Світові політичні процеси й імперські устремління провідних країн Європи сприяли перетворенню України та її інституалізаційно-конфесійної сфери в арену політичних і клерикальних зіткнень різних сил Сходу і Заходу.

Залежність церкви від політики іноземних держав деформувала релігійну самосвідомість, спричиняла дезорганізацію і деградацію церковного життя. Наслідки цих трансформацій український народ відчуває у своєму духовному житті й до цього часу. Фактично сучасні церковно-релігійні процеси в незалежній Україні є якщо не продовженням, то своєрідною рефлексією в нових умовах інституалізаційно-конфесійних трансформацій XIX – першої половини XX ст., які пройшли під знаком кардинальних перебудов, зламу й нищення всього того, що нагадувало про своєрідність її історичного шляху. Складовими частинами централізації, уніфікації та бюрократизації церковної системи були: формування

* доцент Рівненського слов'янського інституту, к.істор.н.

єдиної структури церковної організації в Україні за взірцями російського синодального православ'я; ліквідація будь-яких історичних, національних, територіальних особливостей релігійно-церковної практики, притаманної українському православ'ю. Уніфікація та децентралізація Православної церкви в Україні перетворила її на універсальний механізм, який працював на зміцнення російського абсолютизму. Нівелізаторські заходи на українських землях протягом ХІХ ст. у цілому знищили національну самобутність Української церкви, хоча її денационалізацію, особливо на парафіяльному рівні, самодержавному православ'ю так і не вдалося довести до кінця.

Шлях до знищення самобутності українства відкрився лише після знищення українського уніатства. Отже, ліквідація Уніатської церкви на Правобережжі наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст. впливала з імперської політики нищення в Україні тих сил, які заважали здійснювати стирання національних особливостей церковно-релігійного життя, протидіяли самодержавній політиці щодо автохтонних коренів українства.

Використовуючи сентенції про “неподільність російського народу”, “історичну спільність великоросів і малоросів”, якій загрожує “златинізоване” і “спольщене” уніатство, російська імперська влада і самодержавне православ'я в 1793-1875 рр. здійснило в Правобережній Україні насильницьку ліквідацію Уніатської церкви.

Інституалізаційно-конфесійні трансформації часто супроводжувалися або були безпосередньою причиною етноконфесійних трансформацій. Це відбувалося здебільшого на прикордонних етнічних територіях – у Галичині, Закарпатті, Лемківщині, Холмщині й Підляшші. Насильницька самодержавно-православна ліквідація Уніатської церкви в Підляшші і Холмщині у другій половині ХІХ ст. призвела до національної трагедії уніатів, які були корінним населенням цього краю. Опір зросійщеному синодально-самодержавному православ'ю спричинив їхню етноконфесійну трансформацію – поступовий перехід “упорствуючих” уніатів до Римо-католицької церкви. Це, у свою чергу, призвело до втрати українцями цього регіону своєї національної ідентичності та майже цілковитого їхнього окатоличення в латинському обряді, яке з часом завершилося спольщенням. Полонізація уніатів-українців Підляшшя і Холмщини була не лише наслідком насильницької православізації та русифікації їхнього церковного життя, а й чинником, що протидіяв їм.

Габсбурзькі імператори радикально поліпшили становище Уніатської церкви в Галичині та Закарпатті. Проте ніде більше в католицькому світі держава не мала такої могутньої влади над церквою, як в Австрії. Ця особливість австрійської форми католицизму, що засуджувалася Римом і отримала назву “йосифіанства”, мала визначальний вплив на Греко-католицьку церкву. Під час найбільшого розквіту “йосифіанства” Австрійська держава здійснила реформування Греко-католицької церкви, що мало для неї позитивне значення. Разом із цим, Австро-Угорська імперія наприкінці ХІХ ст. рішуче втручалася у справи цієї церкви. Це зокрема проявилось в нейтралізації проросійських тенденцій серед галицького греко-католицького духовенства, що в свою чергу сприяло перемозі української національної орієнтації над русофільською в Галичині, а згодом призвело до різкого загострення греко-католицьких і римо-католицьких відносин.

Домінування Габсбурзького трону над Святоюрським вівтарем фактично перетворило Греко-католицьку церкву в Галичині в Габсбурзьку церкву. У ХІХ ст. в Галичині зіткнулися різні течії національного розвитку – полонофільство, москвофільство, австрорусинство і народовство. Цей вододіл проходив і через Греко-католицьку церкву. І хоча греко-католицизм не був вирішальним фактором національного самовизначення русинів Галичини й Закарпаття, проте ця церква зробила значний внесок як у загострення, так і розв'язання кризи їх національної ідентичності в ХІХ ст.

Греко-католицька церква зрештою не прийняла ані польського, ані російського варіантів розв'язання проблеми національної ідентичності русинів. Історична реальність пропонувала лише такий вибір: бути або австрійськими русинами, або українцями, зорієнтованими, як тоді говорили в Галичині, на Велику, тобто Наддніпрянську Україну. Саме в цьому проявилась суперечність між новою ідеєю русько-української національності, що виходила за межі Галичини і базувалася на пробудженні слов'ян у Східній Європі, і концепцією австроцентризму, яку традиційно впроваджувала в життя Греко-католицька ієрархія.

На межі XIX – XX ст. динамізувався процес мадяризації в Закарпатті. Мадяризувалися в основному мешканці міст – німці і словаки. Румуни і карпатоукраїнці (так згодом стали називати русинів), які становили більшість греко-католиків у регіоні, загалом зберегли свою національну ідентичність. Отже, якщо під владою Габсбургів у Галичині відбувався відхід від польськості й полонізації, то в Угорщині, складовою частиною якої в XIX ст. було Закарпаття, відбувався процес мадяризації. Австрійський уряд підтримував українізацію в Галичині і не протидіяв мадяризації в Закарпатті, щоб урівноважити етноконфесійні відносини між угорською меншиною (6,23%), румунською спільнотою (20,89%) і русинською більшістю (63,8%) віруючих греко-католиків. Процес мадяризації активно відбувався у василіанських греко-католицьких монастирях у Закарпатті.

Отже, Закарпаття впродовж XIX ст. теж було ареною етноконфесійної трансформації. Закарпатський греко-католицизм не був етнічно єдиним і інституалізаційно-конфесійно однорідним. Це був конгломерат етнічних спільнот. В умовах різних владно-політичних систем – Австро-Угорщини, Угорщини, Чехії – викристалізовувалися певні політичні симпатії і тенденції. Зникло те спільне, що об'єднувало греко-католиків усіх етнічних груп, – церковнослов'янська мова, – і розпочався відцентровий дрейф до національних мов і національних культур. Почали проявлятися мадяронство, шовінізм, москвофільство. Національне пробудження в Галичині почало впливати на карпатоукраїнців. Національна нетерпимість, соціальні утиски, політичний екстремізм, гра владних структур окупаційних режимів на етноконфесійному розчленуванні Закарпаття – усе це стимулювало зародження ідеї “повернення до витоків – руської віри”, яку певним силам (зокрема російським емігрантам) вдалося реалізувати через рух “повернення до втраченого православ'я”. Нові поділи Закарпаття між сусідніми державами викликали нові або повертали закарпатців до попередніх етноконфесійних потрясінь та змін.

Отже, трансформація греко-католицизму в Закарпатті в XIX – першій половині XX ст. виявила спектр причин, які її спричиняли: конфесійно-обрядових, конфесійно-культурологічних. Вони зумовлювалися як чинниками зовнішнього тиску, так і впливом історичних, політичних, ідеологічних, клерикальних факторів. Греко-католицизм у Закарпатському багатонаціональному регіоні не міг успішно розвиватися як моноконфесійна течія. Поліетнічне середовище його сповідників постійно динамізувало в ньому відцентрові сили. Зрештою, ця тенденція спостерігається і на сучасному етапі розвитку греко-католицизму на Закарпатті.

Єзуїтська реформа ордену василіан (ЧСВВ), як і вся східна політика Апостольської Столиці, починаючи з другої половини XIX ст., була спрямована на синкретизацію східного (греко-католицького) і латинського (римо-католицького) обрядів, на підштовхування Греко-католицької церкви в Галичині до дрейфування в бік латинства. Крім того, це була політика перетворення Греко-католицької церкви у своєрідний полігон, на якому обігравалися різні варіанти східної політики Ватикану.

Реакція галицької громадськості, як і значної частини духовенства та вірних Греко-католицької церкви, на єзуїтську реформу василіан і інші вияви східної політики Ватикану була однозначно негативною, оскільки ці акції загрожували національній ідентичності українців Галичини, гальмували процес національного

відродження. Латинізація і спольщення церковного життя викликала міжнаціональну ворожнечу між українцями та поляками.

Міжобрядовий греко-католицький і римо-католицький конфлікт у Галичині після визнання австрійським урядом рівноправності обох обрядів набув іншої спрямованості: греко-католицизму з ознаками національної української церкви і польського римо-католицизму, який під омофором Апостольської Столиці реалізовував східну політику Ватикану в 20-30-х рр. ХХ ст. на західноукраїнських землях. Це яскраво проявилось на Лемківщині, Волині, Холмщині і Підляшші.

Встановлення декретом ватиканської Конгрегації Східних Церков від 10 лютого 1934 р. Апостольської адміністрації для Лемківщини вилучило греко-католицькі деканати й парафії на Лемківщині з-під юрисдикції Галицької митрополії, очолюваної А. Шептицьким, припинило діяльність українського греко-католицького духовенства. Дотримуючись генеральної лінії Апостольської Столиці, узгодженої з державними й церковними чинниками II Речі Посполитої, Апостольські адміністратори на Лемківщині протидіяли насамперед “націоналістично-українській інфільтрації”, здійснювали тотальну реорганізацію церковної структури й кадрової політики з метою “звільнення від проукраїнських елементів”. Таким чином, на Лемківщині було повністю нейтралізовано вплив греко-католицьких священників, налаштованих на українську національну ідею, шляхом заміни їх священнослужителями “русинської орієнтації” з відповідною їх підготовкою лише в польських римо-католицьких семінаріях.

Так фактично впроваджувалася в життя так звана східна політика Ватикану, в якій роль форпосту було відведено польському католицизму. Українську Греко-католицьку церкву заблокували в “галицькому загомінку” і за межі Галичини не випускали. Її послуги для Апостольської Столиці вже не були потрібні ні на Лемківщині, ні на Волині, Холмщині і Підляшші, де під егідою латинського єпископату та єзуїтів запроваджувалася неоунія.

Отже, національна і церковна політика в міжвоєнній Польщі була зорієнтованою на національну асиміляцію та релігійну інтеграцію православних українців з польською нацією і Римо-католицькою церквою. Активізований цією політикою протилежний процес українізації церковно-релігійного життя православних стимулювався усвідомленням національного начала в духовних, релігійних, звичаєвих виявах українського народу. Українізація Православної церкви підсилювалася патріотичними настроями значної частини православних мирян (особливо на Волині), усвідомленням духовенством потреби в тіснішому зв'язку з масою парафіян.

Діяльність української громадськості та частини духовенства в цьому напрямку була важливим засобом протидії полонізації, яка в передвоєнний період посилювалася з року в рік, і водночас протидією неоунії. Місіонери неоунії не здобули жодних успіхів у тих місцевостях, де процес українізації Православної церкви був активним.

Державна політика II Речі Посполитої щодо Православної церкви впродовж 20-30-х рр. зазнала певної еволюції. До 1926 р. вона реалізувалася як методами майнової ревіндикації та впровадження неоунії, так і спробами тиску на церкву через селекцію кадрів єпископату й парафіяльного духовенства, обмеження діяльності братств та інших світських організацій, що сприяли активізації національних чинників у церковно-релігійному житті. Впродовж 1926-1936 рр. ця політика зазнала певних регіональних змін. На Волині вважалося доцільним здобувати лояльність українців до Польської держави шляхом їх ізоляції від “сепаратичного національного руху” в Галичині заходами зміцнення “сокальського кордону”. На Холмщині і Підляшші позиція польської центральної і воєводської влади була одноставною: не допускати розвитку українського національного руху в Православній церкві, запроваджувати в православне богослужіння польську мову,

відокремлювати від українців і відповідно “організувати православних поляків” (колишніх спольщених українців-уніатів Холмщини і Підляшшя). Отже, дискурс цієї політики був очевидним – поступово й неухильно надавати Православній церкві польського характеру.

Окупована німецькими загарбниками Україна в 1941-1944 рр. зазнала нових інституціонально-конфесійних трансформацій. Політика німецької окупаційної влади була спрямована на розкол українського православ'я, нейтралізацію впливу на національне і духовне відродження українського народу як Православної, так і Греко-католицької церков.

Політика окупантів у сфері духовно-релігійного життя мала свої регіональні особливості й визначалася наступними пріоритетами: підтримка розвитку мінімального релігійного життя як необхідного чинника викорінення радянсько-більшовицької ментальності у населення східних регіонів України; недопущення створення єдиної помісної Української автокефальної православної церкви; протидія будь-якому зближенню й можливому об'єднанню православних і греко-католиків; сприяння дробленню релігійно-церковного життя в Україні на окремі течії; зовнішнє і внутрішнє руйнування традиційних церковних структур з метою запобігання консолідації їхніх лідерів; заборона влаштування єдиної централізованої мережі церковних православних організацій на східних теренах України; максимальне їх використання для сприяння німецькій адміністрації на всіх окупованих територіях; встановлення ефективного контролю за діяльністю всіх конфесій.

Драматизм ситуації в українському православ'ї періоду Великої Вітчизняної війни полягав ще й у тому, що окупаційна німецька влада з метою недопущення утворення єдиної помісної Української православної церкви вміло скористалася сильним потягом свідомої української інтелігенції до організації церкви з виразними національними рисами.

Відразу ж, у перший рік німецької окупації України, виник конфлікт навколо проблеми церковно-канонічної юрисдикції Православної церкви в Західній Україні. Питання стояло таким чином: яка юрисдикція є канонічною і чинною – Московської патріархії чи Варшавської митрополії? Отже, йшлося про правомірність спадкоємності для Української православної церкви тієї автокефалії, яка була надана Константинопольською патріархією Православній церкві в Польщі Томосом 1924 р. Ним визнавалася неканонічність прилучення Київської митрополії в 1686 р. до Московської патріархії й відновлювалася канонічність юрисдикції Київської митрополії, спадкоємницею якої у той час, коли в Україні тоталітарним радянським режимом було майже знищено Православну церкву, вважала себе Православна церква в довоєнній Польщі. До її складу тоді входили українські православні єпархії і парафії в Західній Україні. Однак частина західноукраїнських єпископів і духовенства, яка групувалася навколо Кременецького православного центру, вважала себе канонічно пов'язаною з Московською патріархією в результаті тих інституціонально-конфесійних трансформацій, які насильницьким шляхом відбулися в 1939-1941 рр.

Зрештою, ситуація ускладнювалася тим, що в цей час (друга половина 1941 р. – 1943 р.) в Україні не було ні польської, ні російської влади, а політично-адміністративні функції виконувала окупаційна німецька влада. Отже, питання, якої канонічної юрисдикції – варшавської чи московської – дотримуватися і, відповідно, яку з них покласти в основу бажаної української автокефалії Православної церкви, стало своєрідним “яблуком розбрату” між Кременецьким і Луцьким центрами православ'я в окупованій Україні.

Поглиблювалася гостра й руйнівна для єдності українського православ'я конфронтація між автокефальною й автономною течіями, очолюваними відповідно митрополитами Полікарпом (Сікорським) і Олексієм (Громадським). Владика Олексій

визнавав над собою канонічність юрисдикції Московської патріархії, владика Полікарп – правомірність для Православної церкви в Україні автокефалії, наданої Вселенським православним патріархом Православній церкві в Польщі. Точилася внутрішня боротьба між названими ієрархами й очолюваними ними центрами за владу над архиєреями та парафіями не лише в Західній, а й в усій окупованій Україні. Це негативно позначалося на відновлювальних процесах в українському православ'ї й у центральних областях. Йшлося про домінування в ньому автокефальної чи автономної течії. І, на жаль, як завжди бувало, в цій боротьбі виявилася багато нашарувань з бруду, наклепів, цинізму, чим вміло користувалася німецька окупаційна влада з метою посилення розколу і деформації українського православ'я.

Витоки цієї міжцерковної боротьби знаходилися у Генеральному губернаторстві, тобто окупованій німцями Польщі. Конфронтація між Варшавською православною митрополією, очолюваною митрополитом Діонісієм (Валединським), і Холмсько-Підляською єпархіяльною структурою тієї ж Варшавської митрополії на чолі з архиєпископом Іларіоном (Огієнком) мала певні причини та наслідки.

По-перше, це було протиборство, в якому визначальними чинниками для однієї сторони (Варшавської) були канонічні, вже усталені й апробовані Вселенським православним патріархом пріоритети в установленні автокефалії, які мали залишатися чинними і в нових політичних умовах адміністративно-державного статусу України; а для другої сторони (Холмсько-Підляської) визначальними були національні пріоритети автокефалії, які мали набути нового канонічного обґрунтування в незалежній Україні за допомогою німецької окупаційної адміністрації. Саме в цьому виявлялася ілюзорність Холмсько-Підляської патріотичної української концепції досягнення автокефалії в умовах України 1941-1942 рр.

По-друге, концепції творення автокефальної Православної церкви в Україні, які обґрунтували й пропонували окупованій Україні владика Діонісій та Іларіон (до речі, вони не мали права виїжджати з Генерального губернаторства на територію Рейхскомісаріату “Україна”), були діаметрально протилежні. Перша ґрунтувалася на помісній багатонаціональній основі, друга мала виключно однонаціональну орієнтацію.

Митрополит Діонісій доводив правомірність автокефалії Православної церкви в Польщі як незаперечну канонічну основу для автокефальності Православної церкви на окупованій території, яка б була спільною помісною церквою як для українців, так і для білорусів, литовців і поляків. Архиєпископ Іларіон вважав даровану Православній церкві в Польщі автокефалію виключно польською, неприйнятною для обґрунтування канонічного оформлення Української автокефальної православної церкви як її спадкоємниці. Він пропонував розпочати процес оформлення української церковної автокефалії, спираючись виключно на українську ієрархію, українське духовенство, без будь-яких інонаціональних елементів кліру й навіть без промосковсько чи пропольсько зорієнтованих ієрархів-українців, з урахуванням патріотичної позиції священнослужителів у минулому, і з виключно українською богослужбовою мовою.

Така автокефалія мала бути заново оформлена й надана Українській православній церкві Вселенським православним патріархом і відразу ж набути патріаршого статусу. Патріархом мав стати “досвідчений український патріот”, яким Холмсько-Підляська єпархіяльна структура бачила й відкрито пропонувала І. Огієнка.

По-третє, ці дві протилежні концепції автокефальності Православної церкви в Україні спричинили хаос в українському православ'ї. Вони були канонічним підґрунтям для розходжень й гострої конфронтації між українськими єпископами в окупованій німцями Україні, що не могло не позначитися негативно на всьому процесі церковно-релігійного життя.

Наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. помітно активізувалася репресивна діяльність німецької влади, спрямована на обмеження в Україні повноцінного церковно-

релігійного життя. Окупанти вживали енергійних тотальних заходів з метою інституалізаційно-конфесійної трансформації православ'я. Церковна політика німців окреслювалася спеціальною директивою з Берліна, яка містила наступні основні вимоги: всіма засобами й методами перешкоджати становленню Української автокефальної православної церкви, оскільки автокефалія, як підкреслювалося в директиві, “пов’язана з самостійним державництвом”; припинити будь-які спроби Ватикану проводити свою східну політику, й особливу увагу звернути на єзуїтів, які намагаються організувати загальнослов’янський католицький рух, тобто реанімувати в нових умовах неоунійну акцію 20-30-х рр.; Греко-католицьку церкву рекомендувалося нейтралізувати в межах “сокальського конфесійного кордону” й не випускати на Схід, за Збруч; її діяльність вважалася неприпустимою на теренах Волині і Наддніпрянської України; рекомендувалося не забороняти діяльність таких протестантських течій, як меноніти, баптисти та інших “аполітичних сект”, але категорично не допускати діяльності Свідків Єгови як “шкідливої американської секти”.

У 1942 р. німецька окупаційна влада доклала зусиль не лише для того, щоб не відбулося порозуміння та подальшого об’єднання автокефальної й автономної течій Православної церкви в Україні, а й максимально обмежила діяльність першої. Окупантів не непокоїла канонічна підпорядкованість Автономної православної церкви Московській патріархії, оскільки за умов війни та негативного ставлення її ієрархії до тодішнього керівництва Російської православної церкви ця залежність була суто номінальною. Над автономними єпископами тяжів обов’язок канонічної, як вони вважали, підпорядкованості Московській патріархії, на котру вони погодилися, хоча і не добровільно, у 1940 р. Це було приводом для звинувачення їх у “москвофільстві”, що викликало негативну реакцію автономістів і привносило чвари та розбрат у міжправославні відносини не тільки на Волині, а й у Києві та в східних єпархіях, які ледве зводилися на ноги після тоталітарної руїни.

Німецьку адміністрацію влаштувало дистанціювання Автономної православної церкви від Автокефальної, а також від українського національно-визвольного руху. Автономісти беззастережно виконували вимогу чинної влади про заборону духовенству займатися політичною діяльністю. Водночас вони поширювали серед парафіян негативну характеристику ієрархії і духовенства автокефальної течії.

Певне фаворизування окупаційною владою Автономної православної церкви було пов’язане з тим, що враховувався її вплив на сході і півдні України. За періоди правління російського самодержавства і радянського режиму більшість православного люду в східних областях України була русифікована. Ці віруючі перебували переважно поза впливом Української автокефальної православної церкви.

Канонічно-юрисдикційна залежність двох течій українського православ'я – автономної й автокефальної – від зарубіжних центрів, тобто Московської патріархії і Варшавської митрополії, також сприяла ускладненню церковного життя в Україні, створювала нездоланну перепону для їх об’єднання у помісну Українську православну церкву. Німецька окупаційна влада за цих умов ефективно протидіяла становленню Києва як центру українського православного життя й виокремленню із середовища православних ієрархів авторитетного лідера, який був би здатним очолити рух за відновлення Київської митрополії і, таким чином, консолідувати всі течії українського православ'я.

Остаточний демонтаж усієї системи управління православним церковним життям в Україні й тотальне його підпорядкування окупаційним адміністраціям в областях і округах відбулося на початку 1943 р. До повернення на Україну радянської влади інституалізаційно-конфесійна трансформація всього православного церковного комплексу набула такого ступеня, що дозволив без зайвих зусиль формалізувати його в рамках Руської православної церкви й нав’язати йому таку модель іманентного

виживання, котра цілком влаштувала державну тоталітарну систему.

Підсумовуючи аналіз півторастолітнього періоду інституалізаційно-конфесійних і в багатьох випадках етноконфесійних трансформацій в Україні та в прилеглих до неї пограничних етнічних українських регіонах, не важко помітити їхню рефлексійну спрямованість до сучасного стану конфесійних відносин в нашій державі. Негативні тенденції розвитку традиційних церков України в ХІХ – першій половині ХХ ст., на жаль, не вичерпані. Нині маємо, якщо не прямий відбиток, то багато рис і особливостей, в першу чергу внутрішніх, які не лише повторюють кризову ситуацію досліджуваного періоду, а й несуть в собі загрозові тенденції для подальшого розвитку українського православ'я.

*Володимир Пащенко**

СОЦІАЛІЗМ НА ЦЕРКОВНОМУ ЗГАРИЩІ: 20-30-ТІ РОКИ ХХст.

Упереджене, а подекуди і вороже ставлення органів партійно-державної влади до Руської православної церкви за радянських часів було спричинене оцінками релігії як "опіуму народу", "роду духовної сивухи", котрі дали їй свого часу К.Маркс та В.Ленін в силу конкретних історичних причин. Оскільки комуністична партія вважала їх класиками, до написаного ними не застосовувався принцип історичного підходу, то це означало незмінність політичного курсу й щодо церкви. Причини свавілля органів влади крилися у гіпертрофованому тлумаченні ролі релігії і церкви в минулому, у нехтуванні того факту, що в релігії відповідним чином переосмислені загальнолюдські моральні принципи, зразки народного мистецтва, музики, що органічно включаються в культ. Діалектичний зв'язок між власне релігійними та загальнолюдськими аспектами релігійного комплексу зумовлював те, що останній може бути цінністю не лише для віруючого. Він здатний сприяти прояву в людині активних діяльних начал, які возвеличують духовну гідність і розвивати здібності, об'єднувати зусилля людей різних орієнтацій.

Ігнорування даної обставини, страх офіційної ідеології, партійних лідерів якраз і зумовили переважно силові методи боротьби проти носіїв релігійних поглядів, знищення матеріальної бази церкви, започаткованих з перших місяців після жовтневого перевороту 1917 р. Незважаючи на значну кількість публікацій з проблем ставлення партії більшовиків і Радянської держави до православної церкви, залишається чимало нез'ясованих питань. Одним із них є руйнування храмів, їх начиння впродовж майже усіх років існування радянської влади.

Уже на початку січня 1918 р. влада нанесла РПЦ відчутного удару. Не дочекавшись прийняття декрету про відокремлення церкви від держави, більшовики реквізували ряд храмових та культових споруд, їхнє майно при колишньому царському дворі у Петрограді та його околицях, частину церков на території Московського Кремля, де зберігалось чимало православних реліквій: мощі святих, ікони, хрести, меморіальні речі, які належали видатним релігійним діячам минулого. Незабаром Рада Народних Комісарів РСФРР ухвалює рішення про надання наркоматам права закривати церкви при державних установах, тобто тисяч храмів, які існували для відправлення релігійних потреб державних службовців.¹ Ці незаконні дії властей стали першими у безперервному ланцюгові варварських акцій стосовно православних храмів. За подальшим перебігом подій ми закликаємо читачів прослідкувати на прикладі України.

Влада завдала Церкві серйозного удару уже в 1922 р. під час вилучення церковних коштовностей на допомогу голодуючим Поволжя. Сьогодні з'явилися

* ректор Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка, завідувач кафедри історії України, д.іст.н., професор, академік Академії педагогічних наук України.

¹ Алексеев В. Иллюзии и догмы. – М., Политиздат, 1991. – С.35, 36.